

# המספר המונה בלשון חכמים

## התרופפות ההתאם במין

### שמעון שרביט

כל העוסק בספרות התלמודית לסוגיה, אי אפשר לו שלא יתמה על ריבוי הסטיות מן ההתאם במין במספר המונה לעומת הסדירות המלאה במקרא. האומנם הותרה הרצועה בלשון-חכמים ונתבטלו כללי ההתאם? כיצד נסביר שינוי מהותי זה דווקא בשמות המספר? האם מקורו בלשון התנאים, כלומר בזמן חיותה של הלשון? מסרת מאמר זה<sup>1</sup> היא לתאר את המצב בלשון התנאים<sup>2</sup> ובלשון האמוראים ולעמוד על ממדי התופעה ועל גורמיה.

#### א. המצב בספרות התנאים

ספרות התנאים על כל חיבוריה מכירה סטיות מן ההתאם במין במספר המונה.<sup>3</sup> ממדי הסטיות שונים מחיבור לחיבור, ובכל חיבור – מכתב-יד לכתב-יד ומדפוס לדפוס. הרי מבחר דוגמות מהדפוסים ומכתב-היד.

1. מאמר זה הוא פרי עיבוד של חלק מהרצאה שנשאתי ביום העיון של קבוצת המחקר בלשון-חכמים, שהתקיים במסגרת המכון ללימודים מתקדמים בירושלים, סיוון תשנ"א.
2. החומר נבדק על פי הקונקורדנציה של ספרות התנאים, שהכינה האקדמיה ללשון העברית, והשווה לעתים לכתב-יד אחרים. ואלו סימניהם המשמשים כאן: ק = כ"י קופמן למשנה; (A) 50); ק<sup>2</sup> = הסופר האחר בכ"י קופמן, בסוף סדר טהרות; פ = כ"י פרמה 138 למשנה. ו = כ"י וינה 46 לתוספתא, ע = כ"י ערפורט (ברלין, Or. Fol. 1220) לתוספתא.
3. מספר הסטיות במקרא ועום, ראה, למשל, Gesenius-Kautzsch-Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910, p. 289.

1. מן הקונקורדנציה למשנה<sup>4</sup>:

אחת: צד, שבוע (3X): שתי: אילנות, בתים, כסאות, נדרים, היעלמות.  
 ארבע: לילות (2X), ספיקות, עשרונים, קבין. ארבעה: אבנים. חמישה: חביות  
 (2X). עשרים ושבעה: אבנים. עשרה: שנים (2X).

2. מכתבי־היד של המשנה ושל התוספתא:

שלשה אבנים הן (ע"ז ג, ז = ק (ה נמחקה); מ: שלש).  
 ארבעת אבנים (אהלות ו, א = ק; פ: ארבעה).  
 ארבעה מיתות (סנהדרין ז, א = ק; מ: ארבע).  
 ארבעה קורות (תוס' סוכה א, יב = ו; ע: ארבעת).  
 ארבעה קהילות (תוס' קידושין ה, א = ו, ע).  
 שלשה קהילות (תוס' קידושין ה, א = ע; ו: שלש).  
 עשרים וארבעה מתנות כהונה (תוספתא חלה ב, ז = ו, ע).

3. מכ"י לונדון 341 לספרי דברים:

אילו היו לי שלשה עיניים ואילו היו לי שלשה ידים ואילו היו לי שלשה רגלים (פיס'  
 שז, עמ' 344).

4. השוואה של משניות אחדות במסכת שבת בין הדפוס הראשון למשנה (נפולי רנ"ב)  
 לבין ק:

שבת יא, ד: הזורק ארבע אמות... מעשרה טפחים... מעשרה טפחים... והזורק ד' (ק:  
 ארבע) אמות... לתוך ד' (ק: ארבע) אמות... והזורק ד' (ק: ארבע)  
 אמות... חוץ לד' (ק: ארבע) אמות... בתוך ד' (ק: ארבע) אמות.  
 שבת יב, ג: הכותב... משתי שמות (ק: משני).  
 שבת יב, ד: הכותב שתי אותיות בהעלם אחד... על שתי (ק: שני) כתלי זוית ועל  
 שני לוחי פינקס.  
 שבת יב, ה: וכתב שני זיינין (ק: שתי זיין) אחת בארץ ואחת (ק: ואחד) בקורה, על  
 שני כתלי הבית... כתב אות אחת (ק: אחד < אחת) נוטריקון.  
 שבת יב, ו: הכותב שני (ק: שתי) אותיות בשתי (ק: בשני) היעלמות אחת (ק: אחד <

4. ח"י קוסובסקי, אוצר לשון המשנה<sup>2</sup>, ירושלים תשס"ז. קוסובסקי ייסד את הקונקורדנציה שלו  
 על דפוס 'קב ונקי' למשנה (דפוס זה נקי משיבושים שונים יותר מדפוסים אחרים, ונראה, שהוא  
 הוגה ותוקן הרבה).

אחת) שחרית ואחת (ק: ואחד < ואחת) ערבית.

5. החילוף 'אחד/אחת' בכ"י ק:

ק מרבה לכתוב 'אחד' במקום 'אחת' וסופר שני תיקן על-ידי הפיכת הדל"ת לתי"ו. מניתי כחמישים מקרים של תיקונים. בסעיף הקודם נמנו שלושה מקרים. הנה דוגמות נוספות: העובר עבירה אחד (<אחת; אבות ד, יא). הסורט סורטה אחד (<אחת; מכות ג, ה), אבל רשות אחד (עירובין ט, א), אחד עשרה צלעות (אהלות א, ח) לא תוקנו. אולם נמצאו גם מקרים מועטים של תיקון הפוך, כגון: מין אחת (< אחד. כריתות ג, ב; כל מין אחת (< אחד. תרומות ב, ד). חילוף זה מתעצם בביטוי 'כאחת' (= ביחד, בבת-אחת). הצורה המקורית נשתמרה, בלא ספק בכ"י ק: 'כאחת' (45X), על דרך הארמית. בדפוסי המשנה כבר מצינו 18 פעמים 'כאחד'. בכ"י ולתוספתא היחס הוא: כאחת - 40X; כאחד - 70X. המצב בתלמוד הירושלמי<sup>4</sup> קרוב לזה של ק: כאחת - 120X; כאחד - 5X. אבל המצב בתלמוד הבבלי שבדפוס<sup>5</sup> מראה מצב שונה לחלוטין: כאחת - 35X; כאחד - 210X.<sup>6</sup>

שכיחות החילוף הזה (אחד/אחת) אפילו בכ"י מעולה, כגון ק, מלמדת כנראה, על רקעו הפונטי: מימושה של דל"ת כתי"ו בחתימת תיבה. יש לציין עוד, שנמצאו חמישה חילופים כאלה בין הנוסח המסורתי של המקרא לבין הנוסח השומרוני, וכן נמצאו לגבי מלה זו שלושה מקרים של חילופי כתיב וקרי במקרא.<sup>6</sup> נעבור עתה לעיון שיטתי במבחר שמות ששכיחותם מרובה ליד מספר מונה. נפתח בעיון מקיף בשני שמות המוגדרים במילונים לספרות חז"ל: זו"ג (= זכר ונקבה).<sup>7</sup>

1. פנים

השם 'פנים' משמש בספרות התנאים במין זכר ובמין נקבה, והוא נזכר בספרות כדוגמה

- 4א. על-פי מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, א-ד (עד סוף האות כ), תשמ"ב-תש"ן.
5. על-פי ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, ירושלים תשי"ד ואילך.
- 5א. במקרא נמצא 'כאחד' בלבד (6X בספרי הבית השני) ולרוב במשמעות שונה. האם גם מצב זה השפיע על המעתיקים?
6. ראה A. Sperber, A Historical Grammar of Biblical Hebrew, Leiden 1966, pp. 267-268. והוסף: דמות אחד (2X) ביחזקאל (א, טז; י, י).
7. ובצדק קבע ש' אלקיים שבבואנו לקבוע את מינו של השם בלשון חכמים, אין לסמוך על המספר המונה, ראה חיבורו: מינם של השמות במשנה על פי ההתאם התחבירי (עבודות מ"א), רמת-גן תשמ"ג, עמ' 25-27.

מובהקת לשמות מקראיים, ששינו את מינם והם משמשים בערבוביה בשני המינים, ואין הדברים נכונים.

במקרא הוא משמש במין נקבה (61X) פרט למקום אחד: 'הפעם הזה' (שופ' טז, כח), ובמקום נוסף לפי הכתיב: 'בפעם אחד' (שמ"ב כג, ת. קרי: אחת).

נראה שבלשון התנאים יש למיין את כל החומר לשלושה מבנים:<sup>8</sup>

א. פעם ראשונה/שנייה/שלישית - 5X

ב. פעם אחת - 8X (כמחציתם בפתיחה לסיפור מעשה).

ג. שם מספר מונה + פעמים:

שני פעמים - 30X	:	שתי פעמים - 3X
שלושה פעמים - 30X	:	שלוש פעמים - 2X
ארבעה פעמים - 8X	:	ארבע פעמים - 2X
חמישה פעמים - 7X	:	_____
ארבעה וחמישה פעמים - 13X	:	_____
שבעה פעמים - 3X	:	שבע פעמים - 12X
עשרה פעמים - 10X	:	_____
היחס הוא אפוא 106X בוכר	:	19X בנקבה

אפשר ש'פעם אחת' נשתמר בלשון התנאים מפאת ריבוי במקרא (8X).

השימוש בנקבה בולט במיוחד במספר 'שבע', ואין זה מקרה. עיון במובאות מלמד, ש'שבע פעמים' משמש בהקשר הפולחני של הזיית הדם, ומתוך זיקה ברורה ללשון הכתובים: 'והזה מן הדם שבע פעמים' (וי' ד, ו, ועוד בארבעה מקומות). גם היחס 7:106 בשימוש החופשי בלשון התנאים (בלי 'שבע פעמים') אינו נראה מקורי. נראה לי, שחלק מההיקריות של השימוש בנקבה הוא פרי שינויים מאוחרים, ואפשר שהמצב בתלמוד הבבלי (לפחות במסירתו המאוחרת) עשוי להצביע על מקור השיבושים. בכ"י ק ניתן לראות את עקבות התיקונים מזכר לנקבה, כגון: 'ארבעה' פעמים' (תענית ד, א), 'ארבעה' וחמשים' פעמים' (שבת טו, ג).

נוכל לסכם אפוא ולומר, שבשימוש החופשי בלשון התנאים התפוצה משלימה: שם המספר הסודר ושם המספר 'אחת' מותאמים תמיד בנקבה, כבמקרא, אבל שם המספר

8. וכבר הציע מ' סוקולוף, על פי בדיקתו בעברית של בראשית רבה, כללים בסיסיים בל"ח:

א. מספר מונה (2 ומעלה) - זכר; ב. מספר סידורי - נקבה; ג. אותה הפעם. ראה: מדרש רבא

על פי הגניזה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 134.

המונה נשתנה והוא מותאם תמיד בזכר<sup>9</sup>

הנה הטבלה המשווה (ז:נ):

בבבלי	בלשון המקרא בלשון התנאים		
100:3	58:0	8:0	פעם אחד : אחת
28:6	5:0	2:0	שם מספר סודר
60:20	[?7] :106	41:0	שם מספר מונה

בבבלי מצינו בלבול גמור: 'פעם אחד' ו'פעם ראשון' וכיו"ב. והיחס בשם המספר המונה הוא 3:1 לטובת השימוש בנקבה לעומת 1:15 בספרות התנאים לטובת השימוש בזכר. ההשפעה על לומדי המשנה (ושאר חיבורי התנאים) ועל מעתיקה ומדפיסה באה אפוא מן הבבלי מכאן ומלשון המקרא מכאן.

נסיים סעיף זה בתעודה מעניינת, שבה נשתמרה טענת הקראים נגד הרבניים, שסטו מדקדוק המקרא, או ששיבשוהו. הסופר הקראי מצטט את המשנה ראש-השנה ד, ט: 'תוקע ומריע ותוקע שלושה פעמים' (תחת 'שלושה' נרשם בגיליון: 'שלוש ראויה'). לאחר תום המובאה הוא מעיר: 'שלושה פעמים לא כדעת יודעי דברי התורה שלוש פעמים היא כשורה ככ' שלש פעמים תחג לי בשנה שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך ג ורמיוניהם, ושלושה בזכרים יהיה כמו ותצפנהו שלשה ירחים, וירא והנה שלשה אנשים נצ[בים]'.<sup>10</sup>

2. דרך

השם 'דרך' משמש בספרים כדוגמה קלאסית לשם מקראי שמינו התחבירי אינו מוכרע לא במקרא ולא בלשון חכמים. הרי הנתונים:

זכר	נקבה
54	29
37	103

העיון המדוקדק בנתונים מראה, שמינו של השם הזה משתנה באופן חלקי על פי התבנית שבה הוא משמש. נפתח במקרא.

9. על השפעת 'זמן' הארמית במעבר של 'פעם' למין זכר, כשהיא משמשת כמספר מונה, ראה בחיבורו של י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה (דיסטריציה), רמת גן תשמ"ח, עמ' 96.

10. כתב-היד (המוזיאון הבריטי OR. 5558 B/39) פורסם בידי ח' הירשפלד, JQR N.S., 8 (1918), p. 180. וטעה הסופר 'שלוש רגלים תחג...' (שמי' כג, יד) ולא 'שלוש פעמים'.

א. שם המספר המונה לעולם בזכר: דרך אחד (6X), שנים/שני דרכים (2X), שבעה דרכים (2X).

ב. כינויים ופעלים: 22X בזכר, 7X בנקבה.

ג. שמות תואר ובינוניים: 22X בזכר, 22X בנקבה.  
ובלשון התנאים:

א. שם המספר המונה: דרך אחד (7X), שני/שתי דרכים (6X:4X), שלושה דרכים (10X), ארבעה דרכים (2X), חמשה דרכים (1X), שבעה/שבע דרכים (1X:3X).

ב. כינויים: 5X בזכר, 60X בנקבה.

ג. שמות תואר ובינוניים: 5X בזכר, 36X בנקבה.

הנה טבלה משווה (ז:ג):

בלשון המקרא בלשון התנאים

שם מספר מונה	0:10	7 : 27
כינויים ופעלים	7:22	60 : 5
שמות תואר ובינוניים	22:22	36 : 5

עיון נוסף בחומר התנאי מעלה, שהחריגים (השימוש בנקבה) מצויים כולם במשנה בלבד. הנה הנתונים במשנה.

זכר: דרך אחד (ביכורים ב, ו), שלושה דרכים (ביכורים ב, ו: קידושין א, א) חמשה דרכים (זבים ב, ד). (בביכורים ב, ח נכתב בטעות 'שני דרכים' ונמחקה 'שני').

נקבה: שתי דרכים (4X), שבע דרכים (3X).

נבחן עתה את השימוש החריג (בנקבה):

1. נזיר ט, ד: בשבע דרכים בודקין את הזב (= ק, ל). פ גורס: בשבעה.

זבים ב, ב: בשבע דרכים בודקין את הזב (= ק<sup>2</sup>, פ, ל, פ"ב).

2. זבים ב, ד: הזב מטמא את המשכב בחמשה דרכים... והמשכב מטמא את האדם בשבע דרכים (= ק<sup>2</sup>, פ, פ"ב).

המאמר הראשון (והשני) מצוטט בספרא (מהדורת וייס, עה ע"א): מיכן אמרו בשבעה דרכים בודקין את הזב. וכן עולה מדברי הבבלי, ראה להלן.

דפוס המשנה גורסים ככולם: בשבעה.

3. קידושין א, א: האשה נקנית בשלשה דרכים וקונה את עצמה בשתי דרכים (=ק, ט), אבל בדפוס ראשון: בשני.

המקבילה שבתוספתא קידושין א, א: האשה נקנית בשלשה דרכים וקונה את עצמה

בשני דרכים (= ו), אבל בכ"י ע: בשתי.

4. חלה ד, ז: חזרו לנהוג כדברי רבן גמליא' בשתי דרכים (= ק, פ, ל).

5. ביכורים ב, ה: תרומת מעשר שווה לביכורים בשתי דרכים ולתרומה בשתי דרכים (= ק, פ, ל). אבל בירושלמי (תרומות מא ע"א): בשני דרכים (2X). דפוסי המשנה

גורסים בכולם: בשתי.

ועדיין צריך עיון, מפני מה דווקא 'שבעה דרכים' ו'שני דרכים' נשתבשו במשנה, והרי הם הם המתועדים במקרא. אף המצב בבבלי אינו מסייע לנו, שכן יש בו 'שני דרכים' (3X) בלבד, ושמות מספר אחרים אינם מתועדים. האם 'שתי פעמים' ו'שבע פעמים' השפיעו? (ראה לעיל).

לסיכום: 'דרך' בצירוף שם-מספר מונה משמש בזכר, כבמקרא, בשאר המבנים

חלה תפנית: במקרא 1:1.5 לטובת הזכר ואילו בל"ח 9.6:1 לטובת הנקבה

לסיום נביא את דברי הבבלי לעניין זה. שנינו במסכת קידושין א, א: 'האשה נקנית בשלושה דרכים (ורק פ גורס: בשלש) וקונה את עצמה בשתי דרכים'. וכן הגרסה בתוספתא קידושין א, א. מדברי הבבלי (קידושין ב ע"ב) עולה, שלטכוראים היתה גרסה אחרת במשנה: '... ומאי איריא דתני שלוש ליתני שלושה: משום דקא בעי למיתני דרך ודרך לשון נקבה הוא דכתיב: והודעת להם את הדרך ילכו בה (שמות יח, כ). ואלא הא דתנאי: בשבעה דרכים בודקין את הזב (ובין ב, ב) ניתני שבע? משום דקא בעי למיתני דרך ואשכחן דרך דאיקרי לשון זכר, דכתיב: בדרך אחד יצאו אליך ובשבעה דרכים ינוסו מפניך (דברים כח, ז)'.  
3. דיבר

השם 'דיבר' וריבוי 'דיברות' מצויים הרבה בספרות התנאים. שני שימושים להם: (א) במשמע 'דיבור' ומינם זכר, כגון: שני דיברות, שלשה-עשר דיברות; (ב) במשמע 'עשרת הציוויים שניתנו בסיני', וכאן מצינו גם 'עשרת דיברות' (10X) וגם 'עשר דיברות' (5X). עיון נוסף מעלה, שהצורה 'עשר' מופיעה לפני שם נטול תווית היידוע בלבד, ואילו 'עשרת' מופיעה לפני שני המצבים: 'עשרת דיברות' (5X), 'עשרת הדיברות' (5X). בירושלמי נמצא רק 'עשרת הדיברות' (10X), ואף בבבלי נמצא לרוב 'עשרת הדיברות' (10X) ורק פעם אחת 'עשר דיברות'. אין ספק, שאף במשמע הזה השימוש בזכר הוא המקורי: 'הדיבר הראשון' (ספרא עט ע"ד); 'כיצד ניתנו עשרת דיברות, חמישה על לוח זה וחמישה על לוח זה' (מכילתא דר"י, בחודש, ת, עמ' 233). השם 'דיבר' (במשקלו הנדיר), הלך ונדחק בכתבי-יד מאוחרים ובדפוסים מפני השם

'דיבורי'<sup>11</sup> והלומדים נתקשו בצורת הריבוי 'דיברות' וחשבוה כנראה לצורת הריבוי של 'דיברה',<sup>12</sup> וכך נולד 'עשר דיברות'. לעומת זאת הצירוף המיועד לא נשתבש משום הקשר ל'עשרת הדברים' המקראי (3X בתורה), שנודמן פעם אחת גם במשנה קדומה: וקראו עשרת הדברים (תמיד ה, א). בתלמודים מצאנו סטייה גם בסניטגמות אחרות: 'שממש דיברות יוצאות לעולם' (ירוש' ברכות ח ע"ג); 'דיברות הראשונות' (5X, בבלי ב"ק נד ע"ב) 'דיברות האחרונות' (5X, בבלי שם) ונראה שצורות אילו הן פרי גרירה (לצורן הריבוי 'ות). כ"י המבורג לבבלי גורס בכולן: 'הראשונים', 'האחרונים'. וראויה לציון הערתו של ר' אברהם בר' עזריאל בספרו 'ערוגות הבושם': 'האומר עשרת הדיברות טועה'. לדבריו יש אפוא לומר 'עשר הדיברות'.<sup>13</sup>

#### 4. כוס

שם זה שינה את מינו מנקבה במקרא לזכר בלשון התנאים:<sup>14</sup> כוס ראשון, שני, שלישי, זה, אחר ועוד. ורק במספר המונה נמצאו חריגים מעטים:  
 כוס אחד - 9X -  
 שני כוסות - 7X: שתי כוסות - 2X  
 ארבעה כוסות - 2X: ארבע כוסות - 1X  
 עשרה כוסות - 1X -

בירושלמי מינו זכר בכל מקום: אחד, שני, שלישי, עשרה (- ס"ה 9X), אבל: ארבעה

11. ראה מאמרי 'מסורת הנוסח והלשון של הגדות ספרד', ברית עברית עולמית - כנס ברצלונה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 112.
12. על ההצעות השונות לניקודן של הצורות ביחיד וברבים ראה ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 460-462; נ' ברגרין, לשוננו, לד (תשל"ל), עמ' 165-166.
13. מהדורת א"א אורבך, חלק א', ירושלים תרצ"ט, עמ' 179-180. וכבר ציין מ' בר-אשר, שבמסורת יהודי מרוקו - תפילאלת מקובל השימוש ל'עשר' (=עשרת הדיברות); סבת לעשר (= סבת יתרו), ראה לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 174, 185. האם הערבית השפיעה (עשר כלמאת) בעקבות המנהג לתרגם (בעיקר בבית) את הדיברות לערבית?
14. וניצן ראשון לשינוי זה נמצא במגילת ישעיהו: לא תוסיפי לשתותו עוד ושמתיהו ביד... (בנוסח המסורה: לשתותה, ושמתיה [נא, כב-כג]), ראה קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים-המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 299. קוטשר סבור, ובצדק, שיד הארמית בשינוי מינו, שכן בכל ניביה הוא משמש בזכר. וראה גלוסקא (לעיל, הערה 9), עמ' 542-543.



(9X): ארבע (4X). וכך בבבלי מינו זכר בכל המספרים: אחד, שני, חמשה, עשרה (ס"ה 9X). אבל: ארבעה (4X): ארבע (8X). נראה לי, שריבוי הסטיות במספר זה מקורו בקרבה הפוניטית ארבע-ארבעה.

### 5. רגל (= חג)

השם 'רגל' במשמע 'חג' נתחדש בלשון התנאים והוא משמש במין זכר, כגון: הרגל הראשון, האחרון, השלישי, הבא וכיו"ב. אבל במספר המונה מצאנו סטיות: שלושה רגלים (9X): שלוש רגלים (3X). הסטיות כאן הן פרי השפעת המקרא: 'שלוש רגלים תחג לי בשנה' (שמ' כג, יד); 'כי הכיתני זה שלש רגלים' (במ' כב, כח, ועוד 2X שם בסמוך). ואפשר שגם הפסוק המקראי 'שלוש פעמים בשנה...' החוזר ארבע פעמים בתורה(ו) תרם את חלקו בשיבוש.<sup>15</sup>

### 6. היעלם

'היעלם' וריבוי 'היעלמות' הן צורות מקור מועצמות בלשון התנאים. הטבלה להלן מראה את הופעת המספרים המונים עם שם זה:

	במשנה	בספרא	בתוספתא	בירושלמי בבבלי	
אחד: אחת	0 : 6	1 : 12	6 : 6	5 : 32	26 : 26
שני: שתי	0 : 1	0 : 3	2 : 3	?	3 : 4
חמשה: חמש	-	-	0 : 3	0 : 1	4 : 1
סך הכול	0 : 7	1 : 15	8 : 12	5 : 33	33 : 31

מן הממצא ברור, שהמשנה והספרא (שבכתבי-ידו) משמרים את המצב המקורי והוא נתמך גם על ידי הירושלמי, ואילו התוספתא (כ"י ו) והבבלי (דפוס) משקפים מצב תנייני. מדוע נשתבש שם זה בממדים כאלה? נראה לי, שהשיבוש החל במספר 'אחד-אחת' (ראה לעיל בראש פרק זה) ומכאן עבר השימוש במין נקבה גם למספרים אחרים, והעובדה שריבוי בצורן 'ות' הקלה על כך.

### 7. סאה

זוהי דוגמה לסטייה במינו של שם בעל צורן הנקבה = ה/ת. השם מקראי והוא נקרה עם

15. ועד היום מקובל בפי עדות ישראל (כולן?) ובסידוריהן: מחזור לשלוש רגלים, עמידה לשלוש רגלים, מוסף לשלוש רגלים וכיו"ב.

המספרים: 'שלוש סאים' (בר' יח, ו); 'חמש סאים' (שמ"א כה, יח). להלן הפרטים על הופעת השם עם המספרים המונים:

בכבלי	בספרות תנאים	
-	1:0	שתי: שני
2:12	1:14	שלוש: שלושה <sup>16</sup>
3:1	3:4	ארבע: ארבעת
-	0:5	חמש: חמישה
1:0	-	שש: שישה
1:1	3:4	שמונה: שמונת
1:0	-	תשע: תשעה

נראה לי, שהמספר 'חמש' לא נשתבש ו'שלוש' נשתבש אך מעט בזכות היותם מתועדים במקרא. לעומתם נשתבשו הרבה 'ארבע' ו'שמונה', משום שהם משמשים במבנה שבו רגילה לבוא צורת נסמך: (בית) ארבעת קבין/כורין. מאחר שלמספרים הנקביים אין צורת נסמך מובחנת באותיותיה (ואף בטקסט מנוקד רק בשלושה מספרים ניכר ההבדל) ניכרת כאן נטייה לעבור לצורות הזכר. וכפי שמצינו במקרא: 'ושלשת נשי בניו' (בר' ז, ג); 'ושלשת אחיתכם' (איוב א, ד);<sup>17</sup> 'שלשת הנפת' (יה' יז, יא); 'ארבעת כנפות הארץ' (יח' ז, ב; קרי: ארבע); 'ושלשת ככרות לחם' (שמ"א י, ג). לכך יש להוסיף, שבמספר הנצמד לכינויים אין למעשה הבחנה בין שני המינים פרט לצורות 'שתיהן', 'שניהם'.

במשנה ובתוספתא: 'ארבעתן' - לנקבה 2X; 'שלושתן' - לזכר 25X, לנקבה 13X.

## ב. המצב בתלמודים

הבדיקה בספרות האמוראים שונה בהכרח במהותה מן הבדיקה בספרות התנאים. בהעדר מהדורות מדעיות אנו נאלצים להסתפק במצוי בדפוסים, ובהעדר קונקורדנציות לרבים מחיבורי האמוראים יש להסתפק במצוי בתלמוד הבבלי ובמה

16. פ גורס גם: שלושת סאין (בי"מ ג, ו), אבל ק גורס: שלוש.

17. ואף היום תשמע בעברית הישראלית (גם ברובד דיבור גבוה שבו מקפידים על ההתאם במין): שלושת הבנות, חמשת המעצמות, שבעת היצירות וכיו"ב.

שניתן להפיק מן התלמוד הירושלמי, ואולם נראה לי, שבנידון דידן אין הפגם גדול, משום שהבבלי הוא החיבור שנלמד ושנעתק הרבה, והוא השפיע השפעה מכרעת על העברית הרבנית ועל אחיותיה בכל הדורות ובמיוחד מזמן שנדפס בשלהי המאה ה־ט"ו.

### 1. כבבלי

נבדקו עשרת המספרים המונים (להוציא 'שמונה', שאינו מובחן אלא בנסמך של הזכר) בקונקורדנציה של קוסובסקי ונרשם כל שם שיש בו סטייה מההתאם במין ולצדו מניין התמניות של הסטייה (בסוגריים מוצג מניין התמניות של ההתאם הצפוי).<sup>18</sup> נציג תחילה את הרשימה ובעקבותיה יבוא ניתוח הממצאים.

**אחד:** חבית 1, חצר 5 (10), יד 1 (18), כרת 1 (3), סכין 1 (1), סלע (= מטבע) 1 (1), עדות 1 (8), פעם 3 (150), צפרדע 1 (3), רגל (= איבר) 3 (24), רשות 3 (13), שבת 1, שרות 1.

**אחת:** אשם 1 (4), גדי 1 (1), דף 1 (2), זוג 1 (8), לילה 6 (28), היעלם 26 (26), צד 1 (75), קיר 1, קומץ 2, רגל (= חג) 1 (6), שבוע 1 (1), שם 1 (12), שעיר 3.

**שני:** אבנים 2 (3), זרועות 1 (1), יבמות 1 (15), ידֵי - 1 (47), ירכיים 1 (שתי ירכות 6X), כריכות 2 (2), כריתות 1, מחנות 2 (3), מקלות 1 (1), מנחות 1 (8), טיפין 2 (7), סאין 2 (2), סלע (= מטבע) 12 (10), עיריות 1 (9), עצמות 3 (4), פרידין 2 (3), מצוות 1 (4), רבבות 3, רגלים 2 (8), שבלים 2, שדראות 8 (1), שיטין 14 (1), שבועות 1 (1), שוקיים 1, תקנות 4 (4).

**שתי:** אבות 2, אגוזין 1, אשמות 2 (1), בְּתֵי - 5 (4), דרכים 1 (3), יבמין 1, מצעות 1, כללות 2 (6), כוסות 1 (9), כיסין 3 (6), כתלים 5 (5), לילות 2 (1), לשונות 5, נודות 2, ספרי תורה 1, עניינות 1 (עניינים 7), היעלמות 3 (4), עצמות 4 (3), עשרונות 4 (3), עשרונות 4 (עשרונים/ות 7), פיות 2, קולות 2, מקומות 4 (11), מקראות 4 (8), שלחנות 1, שמות 2 (19), משתאות 1 (1).

**שלושה:** אשירות 1, חבורות 1, הרצאות 1, סאין 2 (12), סכינין 1, כללות 1, שבלים 1, שיטין 1.

**שלוש:** אשכולות 1, מטמוניות 2, יינות 1 (1), מינין 1 (9), נהרות 2, פעמים 15

18. אין רשימותי מתיימרות להיות ממצות ומדויקות, שכן לא תמיד מצאתי עקיבות בדרכי המיון של המחבר ובדרכי הציון של הסטיות (והצעות התיקון). כמו כן נמצאו הבדלים בין הנתונים שלו בערכים עצמם לבין הנתונים שבאו מרוכזים בשמות המספר.

(4), קברות 1, קולות 1, שלומות 3.

ארבעה: סאין 2 (2), פסיעות 1 (3), שיטין 1, חלות 1 (4).

ארבע: איסרות 1, דורות 1 (1), מדורות 1, זוגות 2, כוסות 7 (4), לילות 5 (4),

לשונות 4, מילין 1 (4), מינין 6 (6), צורות 1, פייסות 1, פעמים 5 (3),

קברות 1, מקומות 1, ראשי חדשים/שנים 2.

חמישה: אימות 1 (1), אמות 1 (1), אומות 1, בנות 1, מנחות 1 (1), מחנות 1.

חמש: אשמות 1 (3), בני חורין 1, מתים 1, היעלמות 4 (1), מקראות 1, שמות 1

(5), רבעים 1.

שש: עוונות 2, מדבריות 2.

שבעה: אומות 2, אותיות 1.

תשעה: אוכרות 1, סאין 1, צפרדעין 1 (1), נמלים 1.

תשע: דפים 1, ציבורין 1, קבין 1.

עשרה: כדי יין/מים 5, ליטרין 1 (3), מלכיות 2, תקנות 1.

עשר: דיברות 1, מצעות 4, נסיונות 1, מסעות 3, פעמים 2 (3).

ננתח את הממצאים:

1. היקף הסטיות: 307 תמניות.

2. חלוקת הסטיות לפי המספרים:

אחד	23	(13 שמות)	:	אחת	46	(13 שמות)
שני	68	(25 שמות)	:	שתי	92	(26 שמות)
שלושה	9	(8 שמות)	:	שלוש	27	(8 שמות)
ארבעה	5	(4 שמות)	:	ארבע	39	(16 שמות)
חמישה	6	(6 שמות)	:	חמש	10	(7 שמות)
שישה	-	-	:	שש	4	(2 שמות)
שבעה	3	(2 שמות)	:	שבע	5	(1 שמות)
תשעה	4	(4 שמות)	:	תשע	3	(3 שמות)
עשרה	<u>9</u>	(4 שמות)	:	עשר	<u>11</u>	(4 שמות)
סך הכול	127				180	

3. הנטייה לסטות בהתאם במין גדולה יותר במספרים נקביים מבמספרים זכריים

ביחס של 1:1.86.

ארבע: ארבעה 1:8

שלוש: שלושה 1:3

אחת: אחד 1:2

שתי: שני 1:1.35

4. המספרים המועדים לשיבוש הם (לפי סדר יורד): שני/שתי - 160X; אחד/

אחת - 69X; ארבעה/ארבע - 44X; שלושה/שלוש - 36X.

5. השמות שבסביבתם נוטים המספרים להשתבש (בסוגריים - מספר התמניות של

קיום ההתאם כצפוי):

פעמים - 60X (20), היעלם - 33X (31), שיטין - 15X (1),<sup>19</sup> סלעים (=מטבע) X

13X (11), לילה, לילות - 13X (33).

6. צורני היחיד והרבים שלידם נוטים המספרים להשתבש:

צורן היחיד	צורן הריבוי	המין	שם המספר	מניין השמות	
א. 0	ז'ת	זכר	נקבי	42	
ב. 0	י'ים	זכר	נקבי	22	
ג. ה/ת	ז'ת	נקבה	זכרי	21	
ד. ה/ת	י'ים	נקבה	זכרי	7	
ה. 0	ז'ת	נקבה	זכרי	8	
ו. 0	י'ים	נקבה	זכרי	5	
ז. 0	י'ים ('זוגי')	נקבה	זכרי	4	

יוצא אפוא, שבסביבת שמות בעלי צורן הריבוי ז'ת (שמינם זכר! - סעיף א) נוטים

המספרים להשתבש יותר מבסביבת שמות בעלי צורן י'ים (שמינם זכר! - סעיף ב)

ביחס של 1:0.9. וכן יוצא, שבסביבת שמות בעלי צורן הריבוי ז'ת (שמינם נקבה) -

סעיפים ג, ה) נוטים המספרים להשתבש יותר מבסביבת שמות בעלי צורן י'ים (שמינם

נקבה! - סעיפים ד, ו, ז) ביחס של 1:1.81. ואשר לצורן היחיד, שמות בעלי צורן 0

נוטים להשתבש יותר משמות בעלי צורן ה/ת ביחס של 1:2.96.

## 2. בירושלמי

נבדקו רק שני המספרים הנמצאים בקונקורדנציה: 'אחד'-'אחת', 'חמשה' - 'חמש'.

הנה הסטיות:

אחד: גורן 2 (2), כרת 6 (2), עדות 3 (6), סלע (=מטבע) 3 (1), עיר 1 (3), עצם 1,

19. אבל תמיד: שיטה אחרונה (8X), בספרות התנאים: שיטה אחת (2X), שתי שיטין (1X), שני

שיטין (1X).

פעם 3 (67), צפירדע 1 (1), רוח 1 (12), רשות 3 (16), שבת 3 (13).

אחת: חט 1 (1), מתן 4, העלם 5 (32), קיר 1 (1).

חמישה: פרוטות 1 (1).

ובכן, אחד - 27X - אחת - 11X (1:2.5) וזהו יחס הפוך למצב בבבלי (2:1). הוא דומה לנטייה בכ"י ק.

## סיכום

מבדיקה מקפת של עשרות שמות - שמקצתם נתפרטו לעיל - אנו למדים, שגורמים רבים חברו ביצירת הרושם, שכללי ההתאם נתבטלו בלשון-חכמים. נמיינ אותם לשת קבוצות:

1. גורמים הקשורים בשמות:

א. שמות ששינו את מינם, כגון: כוס, פעם.

ב. שמות שחל בהם בידול סמנטי, כגון: רגל (=תג) שמינו זכר.

ג. שמות המשמשים בשני המינים, אבל (לפחות חלקית) בתפוצה משלימה, כגון: פעם, דרך.

2. גורמים הקשורים במספרים:

ד. העדפת צורת הנסמך של הזכר, משום היותה מובחנת מצורת הנפרד - שלושת, ארבעת וכיו"ב. (ראה: סאה).

ה. עמעום הניגוד הפוניטי: אחד/אחת, ארבע/ארבעה.

ו. פענוח מוטעה של קיצורי תיבות: ארבי' = ארבע/ארבעה פעמים.

ז. פענוח מוטעה של אותיות המצינות מספרים. ' דיברות = עשרת/עשר.

שלושת הגורמים הראשונים אינם קשורים כלל במספר המונה גופו, והם פעלו בתקופת חיותה של הלשון, כלומר בתקופת התנאים.

שני הגורמים שאחריהם (ד, ה) הם מורפו-פונולוגיים וקשורים במספר המונה גופו. ונראה שאף אלו החלו את פעולתם בתקופת התנאים. שני הגורמים האחרונים (ו-ז) קשורים במסורת הכתיבה של הסופרים שנתגבשה בעיקר מתקופת הגאונים ואילך.<sup>20</sup>

לא כן הדבר באשר לספרות האמוראים. לומדים ומעתיקים (של הבבלי בעיקר) שיבשו במרוצת הדורות את מערכותיה הדקדוקיות של לשון התנאים, משום שלא

20. על שתי תופעות אלו דנתי בהרחבה במאמרי 'מטורות כתיב וכתובה בספרות התנאים', בלשנות

עברית, 33-35, רמת גן תשנ"ב, עמ' 101-122.

עמדו על מורכבותן (פעם אחת' אבל 'חמשה פעמים'. 'רגל אחת' אבל 'רגל (חג) אחד' וכיו"ב) ומשום שלא תמיד עמדו על ההבדל בין מה ששגור על פיהם מן המקרא לבין מה שהוא לשון התנאים (שני כוסות, כוס ראשון). מצב זה יצר את הרושם, שנפרצו גדרי ההתאם. מכל מקום, אני מניח, שההתרופפות החלה מסוף תקופת הגאונים והלכה ונתעצמה במרוצת הדורות. כל עוד אין בידינו תיאור התופעה על פי כתבי־יד קדומים (כגון כ"י המבורג, כ"י מינכן וקטעי גניזה של התלמוד הבבלי), לא נוכל לדעת את היקפה האמיתי ולא נוכל להבחין בין שכבה קדומה של סטיות, לבין שיבושים אקראיים של מעתיקים מאוחרים ומדפיסים. כך או כך, מעתיקי המשנה ומדפיסה בכל הדורות הושפעו בעניינים שונים מן הבבלי, מדמות הכתיב שבו ועד למישור התחבירי.<sup>21</sup>

21. אין צריך לומר, שתופעת ההתרופפות של כללי ההתאם במין חזרות, ואף ביתר עצמה, בעברית הישראלית המדוברת, וראויה פרשה זו להיבדק בדיקה מקפת. ראה לפי שעה, י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תש"ך, עמ' 356-357; ר' גלעדי, 'שלוש שקל, שבע שקל...?' לשון ועברית, 3 (תש"ן), עמ' 59-60; שבנא הסופר, 'קילוסים וקלסות: דברים בעלמא - על פשעי שלושה וארבעה לא אשיבנו', לשון ועברית, 4 (תש"ן), עמ' 52-56.